

Ekonomski nacionalizam u Jugoslaviji: Osvrt na njegov učinak 30 godina poslije

MILICA UVALIĆ

Europski sveučilišni institut, Firenca

Ovaj rad analizira doprinos gospodarskih čimbenika raspadu jugoslavenske federacije, baveći se osobito ulogom “ekonomskog nacionalizma”. Unatoč politikama federalne vlade za osiguravanje preraspodjele prihoda kako bi se ubrzao gospodarski razvoj manje razvijenih dijelova države, razlika u BDP-u po glavi stanovnika između više i manje razvijenih republika i pokrajina povećala se tijekom desetljeća. Institucionalne reforme, osobito one 1970-ih, doprinijele su jačanju ekonomskog nacionalizma u Jugoslaviji, fragmentaciji jugoslavenskog tržišta i tendenciji zatvaranja unutar granica republika i pokrajina. Ekonomski problemi nakon 1980. – negativan rast BDP-a, visoka stopa inflacije, pad realnih plaća, porast stope nezaposlenosti, manjak dobara – izravno su doprinijeli sve većem osjećaju nezadovoljstva među stanovništvom. Tema “eksploatacije” – nepovoljnog ekonomskog položaja pojedinih republika/pokrajina u jugoslavenskoj federaciji – dobila je na važnosti, dodatno jačajući nacionalistički sentiment i doprinoseći krizi i raspadu Jugoslavije. Bez obzira na to, razlozi raspada Jugoslavije prvenstveno se trebaju tražiti u političkim problemima i nemogućnosti pronalaska kompromisnog rješenja u reformiranju jugoslavenske federacije. Nakon raspada, 1991., države sljednice Jugoslavije pretrpjele su niz negativnih izravnih i neizravnih posljedica raspada: gubitak velikog i zaštićenog tržišta, monetarne, carinske i ekonomske unije, kao i institucionalnih i međunarodnih prednosti jugoslavenskog gospodarstva; odgađanje mnogih gospodarskih reformi povezanih s tranzicijom; odgođeni ulazak u Europsku uniju; i spor dugoročni gospodarski razvoj.

KLJUČNE RIJEČI: *ekonomski nacionalizam; fragmentacija jedinstvenog tržišta; kriza i raspad jugoslavenske federacije; tranzicija; spor gospodarski razvoj*

Više od trideset godina nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (dalje u tekstu: Jugoslavija), mnoga su pitanja još uvijek kontroverzna.¹ Među pitanjima o kojima se raspravlja nalazi se i uloga koju su gospodarski čimbenici odigrali u raspadu jugoslavenske federacije. Ključan faktor za razumijevanje ekonomskih razloga sve većeg neslaganja među sastavnicama Jugoslavije oblik je “ekonomskog nacionalizma” koji se osobito razvio tijekom posljednja dva desetljeća povijesti te države. U slučaju Jugoslavije, ekonomski nacionalizam može se definirati kao tendencija svake republike i autonomne pokrajine da zaštiti i ojača vlastito gospodarstvo u skladu s lokalnim interesima, provodeći politike koje osiguravaju veću ekonomsku samodostatnost neovisno o njihovim učincima na ostale republike/ pokrajine ili na saveznu državu. Takve tendencije donekle su određene političkim zahtjevima nekih republika za većom autonomijom, posebno tijekom perioda masovnog pokreta u Hrvatskoj (МАСПОРК) između 1970. i 1971. Cilj zahtjeva bio je osigurati da financijski resursi koji se stvaraju u određenoj republici, uključujući devizne prihode od turizma, ostanu na teritoriju te republike (Milanović, 1983; Bartlett, 2003). Nova ustavna uređenja uvedena institucionalnim i ekonomskim reformama 1970-ih uistinu su išla u smjeru daljnjeg napuštanja centraliziranih mehanizama i institucija kako bi se više ovlasti za donošenje odluka dodijelilo pojedinim republikama i pokrajinama.

Za razliku od nacionalizma u političkoj sferi, koji se smatrao glavnom prijetnjom jedinstvu jugoslavenske federacije i koji se stoga kontinuirano suzbijao autoritarnim metodama, nije bilo namjernih političkih mjera za sprečavanje afirmiranja ekonomskog nacionalizma (Uvalić, 1995). Naprotiv, ekonomski nacionalizam ojačan je novim institucionalnim rješenjima 1970-ih koja su trebala prikladnije odgovoriti na interese svake republike/autonomne pokrajine kako bi se udovoljilo zahtjevima za većom ekonomskom decentralizacijom, kompenzirajući tako nedostatak radikalnijih reformi političkog sustava. Ekonomski nacionalizam zadržao je važnu ulogu u razdoblju nakon

1 Za iscrpan pregled višestrukih razloga raspada Jugoslavije vidi: Jović (2009). Novi dokazi mnogih povezanih problema iz SFR Jugoslavije dostupni su u Jovićevoj najnovijoj knjizi (Jović, 2023).

nezavisnosti država sljednica Jugoslavije jer su mnoge gospodarske reforme provedene tijekom tranzicije ka tržišnom gospodarstvu bile pod utjecajem nacionalnih interesa novostvorenih država.²

Ovaj rad³ nudi novu interpretaciju ekonomskog nacionalizma u Jugoslaviji i pojašnjava gospodarske posljedice raspada federacije. Prvo se osvrće na glavne čimbenike odgovorne za ekonomski nacionalizam u Jugoslaviji: veliku regionalnu ekonomsku nejednakost, institucionalne reforme 1970-ih i dugotrajnu gospodarsku krizu 1980-ih (odjeljak 2). Zatim kratko analizira posljedice raspada Jugoslavije, prikazujući kako su gospodarski troškovi političke dezintegracije bili vrlo visoki za većinu država sljednica (odjeljak 3). Na kraju se izvode neki glavni zaključci (odjeljak 4). Među glavnim zaključcima jest da je ekonomski nacionalizam nedvojbeno odigrao važnu ulogu u raspirivanju neslaganja među jugoslavenskim republikama, ali da je njegova uloga bila sekundarna u usporedbi s općenitijim političkim sporovima potaknutim provalom nacionalizma 1980-ih. S obzirom na to da su jugoslavenske republike/pokrajine dijelile mnoge gospodarske interese i da su sve bile ovisne o jugoslavenskom unutarnjem tržištu, ekonomski nacionalizam sam po sebi ne bi nužno doveo do raspada federacije.

/ Doprinos ekonomskog nacionalizma raspadu Jugoslavije

Jačanje ekonomskog nacionalizma u Jugoslaviji izravno je utjecalo na tri skupine međusobno povezanih čimbenika koji su krajem 1980-ih doprinijeli raspadu federacije: velika regionalna ekonomska nejednakost, poprilična decentralizacija gospodarskih politika uvedenih institucionalnim reformama 1970-ih te teška gospodarska kriza koja se razvila tijekom 1980-ih (Uvalić, 1993).

2 Za distribucijske učinke nacionalizma i razdvajanje država sljednica Jugoslavije vidi: Dallago i Uvalić (1998) ili Kraft (2000).

3 Zahvalna sam na komentarima koje sam dobila od sudionika na međunarodnoj akademskoj konferenciji *Devedesete: Srbi i Hrvati u regionalnom i globalnom kontekstu*, koja se održala u Zagrebu od 24. do 25. studenog 2023. i na kojoj sam predstavila nacrt ovog rada, kao i Vojmiru Franičeviću na kritičkim primjedbama i raspravi.

/ Regionalne nejednakosti

Postojale su velike regionalne razlike u gospodarskom razvoju u Jugoslaviji. Podrijetlo regionalnih nejednakosti između sjevernih i južnih dijelova države složeno je i duboko ukorijenjeno u povijest Balkana. Prije stvaranja prve Jugoslavije 1918. godine, sjeverni dijelovi zemlje – Slovenija, Hrvatska, Vojvodina i veliki dio Bosne i Hercegovine – bili su pod Austro-Ugarskom Monarhijom, dok su južni dijelovi nekoliko stoljeća bili pod Osmanskim Carstvom. Ove povijesne ostavštine neizbježno su, tijekom stoljeća, ostavile duboke tragove na gospodarskom razvoju, kvaliteti infrastrukture, pravnim i administrativnim sustavima te drugim značajkama regija koje će kasnije postati dijelovi Jugoslavije.

Nakon Drugog svjetskog rata, savezna vlada socijalističke Jugoslavije provodila je različite politike da bi smanjila naslijeđenu razliku u razvoju između više i manje razvijenih dijelova države. Međutim, te politike nisu bile vrlo uspješne. Iako je osigurao brzi ekonomski rast, brzu industrijalizaciju i značajan porast životnog standarda na općoj razini, jugoslavenski model tržišnog socijalizma nije uspio smanjiti regionalne razlike. Gospodarske reforme usmjerene prema tržištu, posebno one provedene od sredine 1960-ih godina nadalje, dodatno su istaknule neke od problema karakterističnih za tržišno gospodarstvo, uključujući nezaposlenost, inflaciju i neujednačeni regionalni gospodarski razvoj.

S obzirom na to da je regionalni razvoj bio ključni interes kreatora politika u Jugoslaviji, uvedene su konkretne politike preraspodjele prihoda za pomoć gospodarskom razvoju regija u nepovoljnijem položaju i smanjenje razlika između društvenog proizvoda⁴ po glavi stanovnika između razvijenijih i manje razvijenih republika i pokrajina. Nakon sredine 1960-ih godina, Slovenija, Hrvatska, Srbija (bez dvije autonomne pokrajine) i Autonomna Pokrajina

4 Društveni proizvod bio je glavna makroekonomska mjera korištena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Društveni proizvod bio je usporediv s bruto domaćim proizvodom, ali on nije uključivao sve usluge jer su one prema marksističkoj ideologiji smatrane "neproizvodnim" sektorima. Društveni proizvod bio je sličan neto-materijalnom proizvodu kojim su se koristile druge istočnoeuropske zemlje, ali je uključivao amortizaciju (pa se ponekad nazivao i bruto-materijalni proizvod). Prema procjenama OECD-a, krajem 1980-ih godina društveni proizvod Jugoslavije bio je otprilike 10% niži od njezina bruto domaćeg proizvoda.

Vojvodina smatrale su se više razvijenima, dok su Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i Autonomna Pokrajina Kosovo bile manje razvijene.⁵

Pedesetih godina xx. stoljeća instrumenti regionalne politike bili su vrlo centralizirani i sastojali su se od izravnih transfera sredstava iz Općeg investicijskog fonda i proračuna savezne vlade manje razvijenim regijama. Trajniji mehanizam uspostavljen je 1966. Njegov je službeni naziv bio “Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i autonomne pokrajine Kosova” (dalje u tekstu: Fond). Sve jugoslavenske republike morale su pridonositi u Fond s nešto manje od 2% svojih prihoda, što bi se zatim dodjeljivalo manje razvijenim korisnicima (Uvalić, 1993). Financijska pomoć iz Fonda prvotno se sastojala od bespovratnih sredstava, ali nakon 1971. godine preuzela je oblik zajmova po vrlo povoljnim uvjetima. S gospodarskim reformama provedenim 1970-ih godina, uvedene su daljnje promjene u regionalnoj politici. Kako bi se potaknuo gospodarski razvoj nedovoljno razvijenih regija, očekivalo se da poduzeća sada izravno ulažu u tvrtke smještene u manje razvijenim republikama/pokrajinama, na temelju sporazuma između poduzeća o “udruživanju rada i sredstava”. Nakon 1975. godine poduzeća su mogla ulagati oko 20% kvote svoje republike izravno u poduzeća smještena u manje razvijenim dijelovima države, a taj je postotak povećan na 50% 1981. godine.

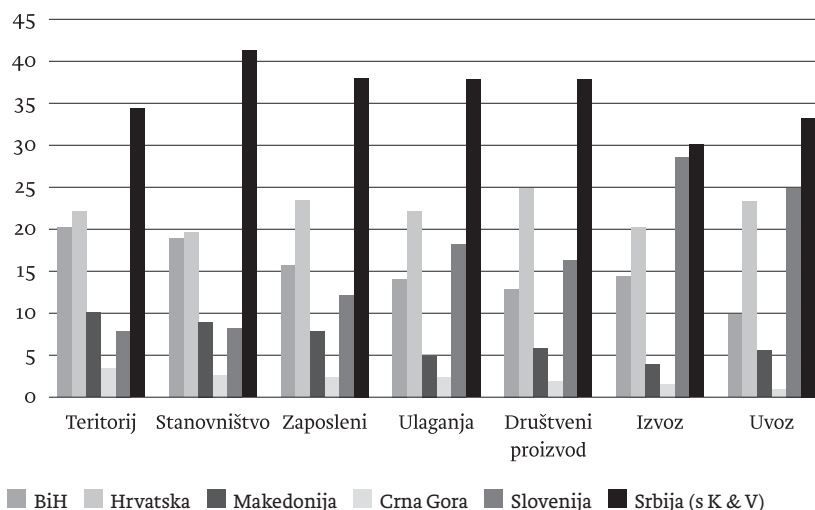
Osim Fonda federacije za kreditiranje, preraspodjela prihoda u korist manje razvijenih republika i pokrajine Kosova odvijala se i putem drugih kanala, uključujući izravne proračunske prijenose, kredite Narodne banke Jugoslavije po vrlo povoljnim uvjetima, dodjeljivane određenim administrativnim entitetima ili primateljima (poput izvoznih poduzeća ili poljoprivrednika), i sustav obračuna plaćanja u vanjskoj trgovini s državama Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV), koji je favorizirao izvoznike i destimulirao uvoznike (Uvalić, 1993).

Međutim, te mjere regionalne politike nisu uspjele smanjiti jaz u gospodarskom razvoju u Jugoslaviji. Iako su učinci regionalne investicijske politike koja se provodila do ranih 1960-ih godina stvorili neke pozitivne rezultate, nakon toga, od 1965. do 1984. godine, regionalna nejednakost sustavno je rasla, jasno pokazujući nemogućnost socijalističkog tržišnog gospodarstva da se ozbiljno suoči s ekonomskim temeljima regionalne nejednakosti (Bartlett, 1990, str. 12). Tijekom čitavog razdoblja jaz u društvenom proizvodu po glavi

5 Podjela između “manje razvijenih” i “više razvijenih” republika i pokrajina bila je ponešto drugačija u periodu između 1946. i 1966.

stanovnika između najrazvijenije republike, Slovenije, i najmanje razvijene pokrajine, Kosova, povećao se, od 5 prema 1 1955. godine na 8 prema 1 godine 1989. (prema službenim podacima Statističkog ureda Jugoslavije; vidi Uvalić, 1993, 2010). Među čimbenicima koji su značajno doprinijeli takvim trendovima bile su visoke stope rasta stanovništva na Kosovu, znatno veće od onih u drugim dijelovima države. Postojale su i velike razlike u drugim ekonomskim pokazateljima jugoslavenskih republika i pokrajina (vidi Sliku 1).

Slika 1. Jugoslavija – Glavni regionalni pokazatelji 1990. (udio svake republike/pokrajine u ukupnom postotku) / izvor: Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991., također citirano u Uvalić, 2010.

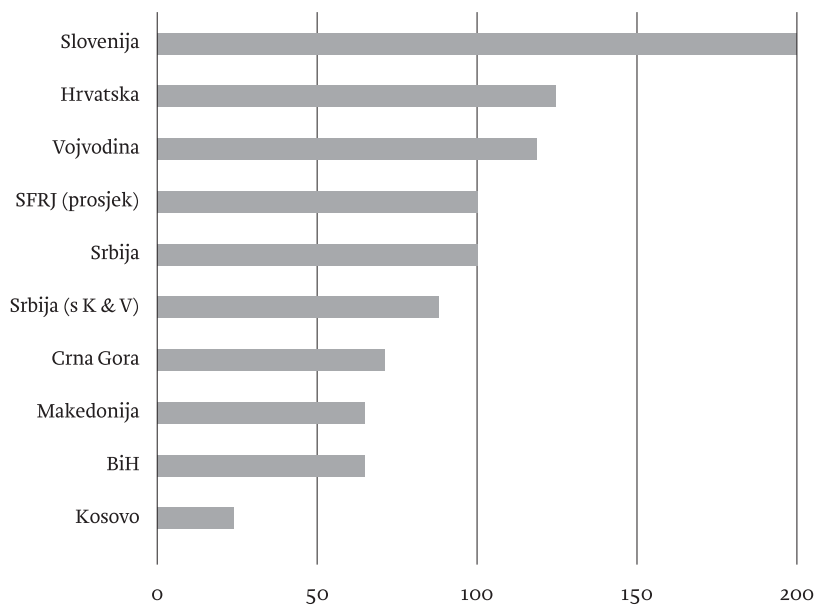

Jugoslavenske republike očito su imale vrlo različitu težinu i važnost u Jugoslaviji, sudeći prema njihovu doprinosu najvažnijim pokazateljima. Srbija (s dvije autonomne pokrajine, Kosovom i Vojvodinom), kao najveća i najmnogoljudnija od šest jugoslavenskih republika, također je imala najveći relativni udio u zaposlenosti, društvenom proizvodu, pa čak i u uvozu i izvozu. Godine 1990., Slovenija s 8% u ukupnom broju stanovništva Jugoslavije proizvela je 16% njezina društvena proizvoda i doprinijela s gotovo 30% izvoza (25% uvoza), dok je Kosovo, s također 8% u ukupnom broju stanovništva Jugoslavije, doprinijelo samo s 2% jugoslavenskom društvenom proizvodu i s oko 1 — 2% izvoza i

uvoza (Uvalić, 2010). Dominantna pozicija Srbije u vezi s najvažnijim pokazateljima bila je jedan od glavnih razloga za zabrinutost ostalih republika i pokrajina u Jugoslaviji, što je pridonijelo trzavicama i međusobnom nepovjerenju.

Postojale su i značajne razlike u razini razvoja, što pokazuje mjerenje društvenog proizvoda po glavi stanovnika u jugoslavenskim republikama/pokrajinama. Godine 1989., društveni proizvod po glavi stanovnika u Sloveniji bio je dvostruko veći od jugoslavenskog prosjeka te osam puta veći u odnosu na Kosovo. Hrvatska je bila druga najrazvijenija republika, s malo manje od 2/3 društvenog proizvoda po glavi stanovnika u odnosu na Sloveniju, slijedila ju je Vojvodina, dok je Srbija (bez svojih dviju pokrajina) imala društveni proizvod po glavi stanovnika koji je odgovarao jugoslavenskom prosjeku (vidi Sliku 2).

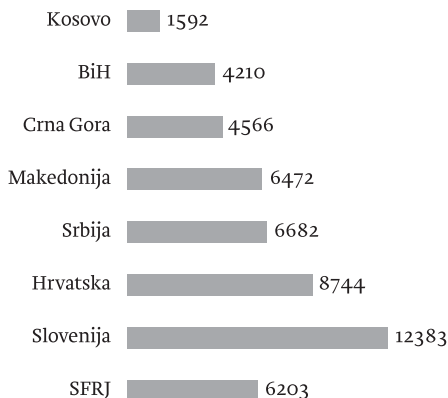
Slika 2. Društveni proizvod po glavi stanovnika (Jugoslavija = 100), 1989. / izvor: Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991.

Velika razlika u gospodarskom razvoju unutar Jugoslavije može se također ilustrirati međunarodnim statističkim podacima. Neposredno prije raspada Jugoslavije, 1989. godine, BDP po glavi stanovnika na Kosovu iznosio je 1.592

američka dolara (u paritetima kupovne moći), što je više od 7,7 puta niže nego u Sloveniji, gdje je BDP iznosio 12.383 američka dolara (vidi Sliku 3).

Slika 3. BDP po glavi stanovnika 1989. (u američkim dolarima, pariteti kupovne moći) u Jugoslaviji i njezinim republikama i pokrajinama / Izvor: Prema podacima projekta Maddison, <http://www.ggd.net/maddison/maddison-project/home.html>, verzija 2013.; BDP po glavi stanovnika izražen je u dolarima Geary-Khamis (GK), što je ekvivalent međunarodnog tečaja dolara iz 1990. (paritet kupovne moći).

Osnovu problema regionalnog razvoja u Jugoslaviji činila je dugotrajna kontroverza o tome tko je “eksploatirao” koga. Razvijenije sjeverne republike – Slovenija i Hrvatska – osjećale su se eksploatirano zbog obveznog transfera sredstava u manje razvijene dijelove države koji su bili izvan njihove izravne kontrole, pri čemu su se sredstva često upotrebljavala na neučinkovit način u neproduktivnim sektorima. Osim toga, osjećale su se dodatno oštećenima zbog drugih politika za koje su smatrale da se protive njihovim interesima, a koje su uključivale zadržavanje deviznih prihoda od izvoza i turizma, s obzirom na to da su bile među republikama koje su bile više usmjerene na izvoz i privlačile su najveći broj turista. Manje razvijene republike također su se osjećale eksploatiranim a te su stoga smatrale da imaju pravo na pomoć u razvoju zbog nepovoljnih uvjeta trgovine koji su proizlazili iz strukture njihovih gospodarstava. Za razliku od razvijenih republika, koje su imale značajan udio u prerađivačkim industrijama, manje razvijene republike bile su prisutnije u primarnim industrijama (energija, sirovine) koje je karakteri-

zirala niža učinkovitost, što je, u kombinaciji s poremećajima relativnih cijena, zbog rasprostranjenih kontrola cijena u primarnim industrijama (u usporedbi s prerađivačkom industrijom), impliciralo niže cijene proizvoda manje razvijenih republika (Uvalić, 1993). Rasprava o “eksploatiranju” u Jugoslaviji trajala je godinama, bez jasnih dokaza u korist bilo kojeg od ta dva stajališta.

Tijekom 1980-ih godina, kada je Jugoslaviju pogodila duboka ekonomska kriza, ponovno se rasplamsala rasprava o “eksploatiranju”. Konkretno, gospodarsku eksploataciju Srbije istaknula je grupa intelektualaca Srpske akademije nauka i umetnosti u dokumentu pripremljenom 1986. godine – “Memorandum o položaju Srbije u Jugoslaviji”. U Memorandumu se tvrdi da se Srbija kontinuirano diskriminira unutar Jugoslavije, kako gospodarski tako i politički (vidi Uvalić, 2010). Prema Memorandumu, ekonomske politike provedene u Jugoslaviji “namjerno su gurnule Srbiju u ekonomsku zaostalost”, dok je postojeće ustavno uređenje koje je stvorilo dvije autonomne pokrajine unutar Srbije učinilo jedinom republikom koja ne može ostvariti potpuni suverenitet nad čitavim svojim teritorijem. Memorandum je snažno doprinio obnovi nacionalizma u Srbiji, istovremeno izazivajući izuzetno kritične reakcije drugih jugoslavenskih republika, čime je dodatno potaknuta već ozbiljna politička kriza koja se razvila nakon smrti predsjednika Tita u svibnju 1980. godine.

/ Ustav iz 1974.

Institucionalne reforme provedene u Jugoslaviji tijekom 1970-ih godina također su značajno pridonijele fragmentaciji jugoslavenskog gospodarstva i jačanju ekonomskog nacionalizma. Ustavne izmjene usvojene 1971. godine bile su priprema za promjene koje su 1974. godine sankcionirane novim Ustavom, a koji je doveo do značajnije decentralizacije jugoslavenskog gospodarskog sustava i prenošenja ovlasti s federacije na republike i pokrajine (Uvalić, 1992). Te ustavne promjene učvrstile su postojeću tendenciju prema konfederaciji (Dimitrijević, 1994). Osim toga, Zakonom o udruženom radu, usvojenim 1976. godine, uvedene su važne institucionalne promjene koje su trebale poboljšati sustav samoupravljanja i ojačati instrument planiranja. Na mikroekonomskoj razini, poduzeća su podijeljena na manje jedinice, “osnovne organizacije udruženog rada”, kako bi sudjelovanje radnika u donošenju odluka bilo učinkovitije. Na makroekonomskoj razini, “društveni dogovori” i “samoupravni sporazu-

mi” trebali su se sklapati između poduzeća, predstavnika političkih organa, sindikata, banaka i drugih gospodarskih agenata putem pregovaračkog procesa, o politikama u vezi sa cijenama, sa zapošljavanjem, s raspodjelom dohotka, vanjskom trgovinom i drugim područjima. Te reforme ojačale su ekonomske ovlasti pojedinih republika i pokrajina u većini područja, omogućivši demokratizaciju u donošenju odluka. Odgovornost za monetarnu i deviznu politiku ostala je u rukama Narodne banke Jugoslavije, ali odluke čak i u tim područjima morale su biti temeljene na sporazumu između republičkih vlada, što im je zapravo dalo pravo veta. Također su provedene važne promjene u financijskom sektoru jer su banke pretvorene u servisne agencije poduzeća koje su stvarala i kontrolirala osnivačka poduzeća (Uvalić, 1992). Te financijske reforme dodatno su pridonijele regionalnoj fragmentaciji jugoslavenskog gospodarstva jer banke nisu bile oslobođene političkog uplitanja i nastojale su ulagati prvenstveno u regiju u kojoj su bile smještene (Milanović, 1987).

Opsežna decentralizacija uvedena tim ekonomskim reformama značajno je učvrstila oblike ekonomskog nacionalizma u Jugoslaviji. Gospodarski interesi republika/pokrajina često su se stavljali ispred interesa jugoslavenske federacije jer su političke vlasti uglavnom slijedile lokalne interese vlastitih republika. Nakon sredine 1970-ih godina, kada je dovršena regionalizacija bankarskog sustava, veliku većinu ulagačkih odluka donosila je koalicija političkih vlasti i velikih industrijskih poduzeća iz iste regije (Milanović, 1987). To je rezultiralo nekoordiniranim ulagačkim strategijama i nepotrebnim dupliranjem tvornica u mnogim sektorima, što je bilo očito neučinkovito s gledišta čitave države. Težnja prema većoj samodostatnosti svake republike doprinijela je fragmentaciji jedinstvenog jugoslavenskog tržišta (Uvalić, 1983; Milanović, 1987). Jugoslavensko gospodarstvo također je karakterizirala niska mobilnost čimbenika proizvodnje izvan republičkih granica, kako kapitala tako i radne snage, što je dodatno doprinijelo fragmentaciji jugoslavenskog tržišta.

Unatoč takvim tendencijama, stupanj gospodarske ovisnosti među jugoslavenskim republikama/pokrajinama bio je veći nego što se obično tvrdilo samo na temelju političkih argumenata. Kako će se vidjeti u nastavku, tijekom većeg dijela posljednja dva desetljeća povijesti Jugoslavije, od početka 1970-ih do kasnih 1980-ih godina, isporuke proizvoda republika/pokrajina (“izvoz”) drugim jugoslavenskim republikama/pokrajinama obično su bile veće od izvoza izvan države, što potvrđuje općenito veliku ovisnost republika/pokrajina o unutarnjem jugoslavenskom tržištu. Umjesto kontinuiranog

povećanja lokalnih isporuka, trendovi su se značajno razlikovali tijekom godina, ukazujući na međuovisnost jugoslavenskih republika/pokrajina i važnost drugih čimbenika – ne samo lokalno motiviranih političkih interesa – u određivanju smjera trgovine republika/pokrajina (vidi u nastavku).

Nažalost, više ne raspoložemo statističkim godišnjim podacima o unutarnjoj trgovini jugoslavenskih republika i pokrajina. Jedini dostupni statistički podaci o unutarnjoj trgovini – isporuke proizvoda svake republike/pokrajine drugim republikama/pokrajinama i kupnju proizvoda iz republika/pokrajina – kao i njihovom izvozu u inozemstvo, objavio je Savezni zavod za statistiku Jugoslavije za 1976. i 1980. godinu (Savezni zavod za statistiku, 1986). Međutim, duži vremenski niz dostupan je u publikaciji Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) koja sadrži podatke o unutarnjoj i vanjskoj trgovini Jugoslavije i njezinih republika/pokrajina za 1970., 1976., 1983. i 1987. godinu (na temelju statističkih podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije). Podaci OECD-a bit će korišteni za analizu trendova u 1970-ima i 1980-ima po pitanju isporuka republika/pokrajina na lokalno tržište, na tržišta drugih republika/pokrajina i u inozemstvo (vidi Tablicu 1).

	Isporuke na lokalno tržište				Isporuke na tržišta drugih republika/pokrajina			
	1970.	1976.	1983.	1987.	1970.	1976.	1983.	1987.
SFRJ	58,6	63,0 ↑	53,4 ↓	62,2 ↑	26,3	21,9 ↓	16,6 ↓	19,9 ↑
BiH	50,5	61,4 ↑	49,1 ↓	56,1 ↑	36,6	22,7 ↓	18,6 ↓	24,2 ↑
Hrvatska	62,6	66,1 ↑	59,7 ↓	67,0 ↑	21,8	19,0 ↓	14,8 ↓	18,7 ↑
Makedonija	63,2	61,9 ↓	55,3 ↓	60,8 ↑	23,1	23,1 =	18,1 ↓	21,4 ↑
Crna Gora	50,8	59,9 ↑	54,4 ↓	57,5 ↑	40,6	22,6 ↓	21,0 ↓	25,0 ↑
Srbija (s K & V)	67	71,3 ↑	60,9 ↓	69 ↑	18	14,8 ↓	10,9 ↓	13,4 ↑
Srbija	58,9	64,0 ↑	52,1 ↓	62,3 ↑	23,7	21,1 ↓	16,5 ↓	17,4 ↑
Kosovo	57,6	56,8 ↓	58,2 ↑	64,6 ↑	34,7	25,7 ↓	19,2 ↓	24,0 ↑
Vojvodina	49	58,8 ↑	54,8 ↓	58,1 ↑	40,1	30,1 ↓	22,5 ↓	28,8 ↑
Slovenija	53,6	60,9 ↑	42,4 ↓	57,5 ↑	28,7	22,0 ↓	15,7 ↓	20,3 ↑

	Izvoz			
	1970.	1976.	1983.	1987.
SFRJ	15,1	15,1 =	30,0 ↑	17,9 ↓
BiH	12,9	15,9 ↑	32,3 ↑	19,8 ↓
Hrvatska	15,6	14,9 ↓	25,5 ↑	14,3 ↓
Makedonija	13,7	15,0 ↑	26,6 ↑	17,8 ↓
Crna Gora	8,6	17,5 ↑	24,6 ↑	17,5 ↓
Srbija (s K & V)	15	13,9 ↓	28,2 ↑	17,6 ↓
Srbija	17,4	14,9 ↓	31,4 ↑	20,3 ↓
Kosovo	7,7	17,5 ↑	22,6 ↑	11,4 ↓
Vojvodina	10,9	11,1 ↑	22,7 ↑	13,1 ↓
Slovenija	17,7	17,1 ↓	41,9 ↑	22,2 ↓

Tablica 1. Trgovina prema odredištima jugoslavenskih republika i pokrajina (kao udio BDP-a, u %) / izvor: OECD (1992.), temeljeno na Republičkom zavodu za statistiku Srbije. Strelice označavaju promjene (povećanje, smanjenje, bez promjene) udjela u odnosu na raniju godinu.

Podaci prikazani u Tablici 1 ilustriraju promjene u odredištima isporuka jugoslavenskih republika/pokrajina u trima parovima godina: 1970./1976., 1976./1983. i 1983./1987. Ako usporedimo isporuke na lokalno tržište u 1970. i 1976. godini, sve su republike/pokrajine povećale svoj relativni udio lokalnih isporuka (osim Kosova i Makedonije, koje su zabilježile manji pad). To ukazuje na činjenicu da su tijekom razdoblja od 1970. do 1976. godine u većini republika/pokrajina Jugoslavije zaista postojala nastojanja prema povećanju autarkije. Međutim, trend je tijekom sljedećeg razdoblja krenuo u suprotnom smjeru. Ako usporedimo 1976. godinu s 1983., gotovo sve republike/pokrajine smanjile su isporuke na lokalno tržište (osim Kosova, koje je zabilježilo vrlo malen porast), potvrđujući da se tendencija prema lokalnoj autarkiji obrnula. Naposljetku, ako usporedimo 1983. s 1987. godinom, ponovno je došlo do pro-

mjene u suprotnom smjeru jer su sve republike/pokrajine povećale isporuke na lokalno tržište, i to poprilično značajno u većini slučajeva.

Ako pak razmotrimo isporuke jugoslavenskih republika/pokrajina u druge dijelove države (također prikazano u Tablici 1) i usporedimo 1970. i 1976. godinu, udjeli isporuka na tržišta drugih republika/pokrajina pali su u svim republikama. Zanimljivo je da to vrijedi i za sljedeće razdoblje: ako usporedimo 1976. i 1983. godinu, došlo je do daljnjeg smanjenja isporuka republika/pokrajina na tržišta drugih republika/pokrajina. Međutim, suprotan trend zabilježen je u posljednjem razdoblju: ako usporedimo 1983. i 1987. godinu, isporuke svih republika/pokrajina na tržišta drugih republika/pokrajina porasle su bez iznimke.

Što se tiče trendova u izvozu republika/pokrajina na međunarodna tržišta, oni su se znatno razlikovali. Ako usporedimo 1970. i 1976. godinu, polovina jugoslavenskih republika/pokrajina povećala je udio izvoza u BDP-u, ali druge su republike zabilježile pad. Međutim, ako usporedimo 1976. i 1983. godinu, sve republike/pokrajine povećale su udio izvoza u BDP-u, i to prilično značajno. Tijekom posljednjeg razdoblja, ako usporedimo 1983. i 1987. godinu, sve republike/pokrajine zabilježile su vrlo snažan pad udjela izvoza u BDP-u, što je nadoknađeno povećanjem isporuka kako na lokalno tržište tako i na tržišta drugih republika.

Nastavkom analize dolazi se do nekoliko zaključaka. Prvo, tijekom ispitivanog razdoblja, *lokalno tržište bilo je važnije* za sve jugoslavenske republike/pokrajine od tržišta u drugim dijelovima države, čineći 42,4 do 71,3 posto BDP-a (u usporedbi s isporukama drugim republikama/pokrajinama, koje su se kretale od 10,9 do 40,6 posto). Glavno odredište prodaje svih jugoslavenskih republika/pokrajina bilo je lokalno tržište vlastite republike, iako su postojale primjetne razlike između promatranih trendova u 1970-ima i 1980-ima. Drugo, sve jugoslavenske republike i pokrajine *više su ovisile o unutarnjem jugoslavenskom tržištu* – onom vlastite republike, kao i susjednih republika – *nego o međunarodnim tržištima* za prodaju svojih proizvoda i kupnju potrebnih ulaznih sredstava. To ne iznenađuje jer Jugoslavija u 1970-ima i 1980-ima nije bila vrlo otvorena ekonomija. Crna Gora i Kosovo bile su republike/pokrajine koje su najviše ovisile o kupnji za potrebe proizvodnje iz drugih dijelova države (vidi Savezni zavod za statistiku, 1986., str. 185). Tijekom tih dvadeset godina, udjeli unutarnje trgovine, izraženi isporukama na lokalno tržište i na tržišta susjednih republika/pokrajina, bili su znatno veći od udjela vanjske trgovine.

Stoga je 1987., posljednje godine za koju su dostupni statistički podaci, jugoslavensko gospodarstvo pokazivalo relativno visoku razinu integracije trgovine jer se 77,8 — 88,6%% isporuka republika/pokrajina odvijalo na unutarnjem tržištu – jugoslavenske republike/pokrajine bile su više integrirane međusobno nego s vanjskim svijetom. Treće, *trend isporuka* – na lokalno tržište i na tržišta drugih republika/pokrajina – *nije bio jednosmjernan*, već je bio podložan znatnim varijacijama. Činjenica da isporuke republika na lokalno tržište nisu neprekidno rasle tijekom promatranog razdoblja u suprotnosti je s hipotezom o povećanoj samodostatnosti. Zapravo, tijekom razdoblja između 1976. i 1983. godine, trend povećanja isporuka na lokalno tržište bio je obrnut.

Kako možemo interpretirati ove promjenjive trendove u određitim isporuka jugoslavenskih republika? Može se ponuditi moguća interpretacija tako da ih se poveže s performansama jugoslavenskog gospodarstva tijekom tih dvadeset godina. Tijekom 1970-ih jugoslavensko gospodarstvo doživjelo je ekspanzivnu fazu obilježenu snažnim ekonomskim rastom, visokom stopom ulaganja i povećanom vanjskom trgovinom. Imamo li na umu da je to bilo desetljeće kada je Jugoslavija također provodila institucionalne reforme koje su dovele do značajne decentralizacije gospodarstva (kao što je prethodno objašnjeno), ne iznenađuje što su se republike, u skladu s novim institucionalnim uređenjima, orijentirale prema vlastitim lokalnim tržištima. Od početka 1980-ih, kada je jugoslavenska ekonomija zapala u duboku krizu okarakteriziranu negativnim stopama rasta, padom investicija i pogoršanjem uspješnosti na međunarodnim tržištima, unutarnje jugoslavensko tržište bilo je dobrodošlo odredište za proizvode koji se nisu mogli prodati u inozemstvu. Ograničena konkurentnost na stranim tržištima nadoknađena je povećanjem prodaje kako na lokalnom tržištu tako i na tržištima drugih jugoslavenskih republika.

Stoga analiza trgovine republika pokazuje da je unutarnje tržište bilo važno odredište proizvoda svih jugoslavenskih republika/pokrajina te da stvarne trendove nisu prvenstveno određivali uski politički interesi svake republike, ekonomski nacionalizam i promišljene politike prema većoj samodostatnosti. Tržišta drugih republika/pokrajina bila su dobrodošla u periodima pogoršanih uvjeta na međunarodnim tržištima. Kad je konkurentnost na stranim tržištima padala, kao što je to bilo 1980-ih, isporuke drugim republikama/pokrajinama na lokalno tržište imale su tendenciju povećanja. Velike razlike u isporukama svake od republika na lokalno tržište, tržišta drugih republika i međunarodna tržišta potaknute su specifičnim ekonomskim uvjetima jugo-

slavenskog gospodarstva i njegovih dijelova. Promatrani trendovi trebaju se tumačiti u kontekstu ekspanzivnih i recesijskih faza razvoja jugoslavenskog gospodarstva tijekom tih dvaju desetljeća, a ne primarno političkim čimbenicima.

/ Gospodarska kriza 1980-ih

Gospodarska kriza od 1980. godine nadalje dodatno je raspirila nacionalističke osjećaje i doprinijela raspadu Jugoslavije. Nakon 1979. Jugoslavija je upala u ozbiljnu ekonomsku krizu koja je potrajala tijekom čitavog desetljeća. Model gospodarskog razvoja sve više se oslanjao na priljev kapitala iz inozemstva, što je rezultiralo brzim povećanjem vanjskog duga Jugoslavije, s manje od dvije milijarde američkih dolara 1970. godine na četrnaest milijardi američkih dolara 1979. te osamnaest milijardi američkih dolara 1980. godine, uz rekordni deficit po tekućem računu 1979. godine (Uvalić, 1992). S pogoršanjem općih uvjeta na međunarodnim financijskim tržištima, Jugoslavija više nije mogla financirati svoje obveze prema vanjskom dugu. Nakon 1981. godine jugoslavenska vlada sklopila je nekoliko *stand-by* aranžmana sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF-om), što je rezultiralo provođenjem restriktivnih makroekonomskih stabilizacijskih politika. Jugoslavensko gospodarstvo ušlo je u duboku i dugotrajnu krizu: od 1981. godine nadalje zabilježeni su pad ili stagnacija proizvodnje, negativne stope investicija, rast nezaposlenosti, pad realnih plaća, nestašica nekih osnovnih dobara te progresivno povećanje cijena koje je kulminiralo hiperinflacijom 1989. godine.

Pogoršanje opće gospodarske i političke situacije nakon 1980. godine proizvelo je sve veće nezadovoljstvo naroda i ponovno je pokrenulo rasprave o gospodarskom sustavu Jugoslavije. Između ostaloga, raspravljalo se i o gubitku "jedinstvenog" ili "zajedničkog" jugoslavenskog tržišta zbog fragmentacije jugoslavenskog gospodarstva. "Dokumenti Komisije Saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije" pripremljeni 1982. godine (Komisija, 1982) naglasili su problem sve većeg zatvaranja republičkih gospodarstava unutar teritorijalnih granica, izražavajući zabrinutost zbog slabljenja jedinstvenog jugoslavenskog tržišta. U to vrijeme više se nije smatralo da jugoslavensko gospodarstvo ima karakteristike jedinstvenog te čak ni zajedničkog tržišta (Uvalić, 1983).

Godine 1989., posljednja savezna vlada Jugoslavije, koju je predvodio Ante Marković, pokrenula je sveobuhvatan program makroekonomske stabilizacije s ciljem zaustavljanja hiperinflacije i olakšavanja gospodarskog oporavka, uz usvajanje važnih zakona kojima su se trebale uvesti radikalne sustavne promjene nužne za uvođenje razvijenog tržišnog gospodarstva (diverzifikacija oblika vlasništva, privatizacija poduzeća, poticanje izravnih stranih ulaganja itd.). Već u drugoj polovici 1990., međutim, program vlade narušen je općim nedostatkom volje za njegovom provedbom jer su sve republike/pokrajine, iz različitih razloga, smatrale da program djeluje protiv njihovih interesa (Uvalić, 1992). Došlo je do postupnog zloupotrebijavanja saveznih obveza, Slovenija i Hrvatska prestale su prebacivati poreze u savezni proračun, dok je Srbija pak uvela posebne poreze na slovenske i hrvatske proizvode. Sve veće povlačenje deviza s bankovnih računa građana i tvrtki uzrokovalo je opću nestašicu deviza u cijeloj državi. Naposljetku, došlo je do napada na monetarni sustav jer su središnje banke republika premašile granice kreditne ekspanzije koju je odredila Nacionalna banka Jugoslavije. Duboka gospodarska kriza dodatno je potaknula žestoke političke sporove unutar jugoslavenske federacije, što je dodatno doprinijelo raspadu Jugoslavije.

/ Gospodarske posljedice raspada Jugoslavije

Gospodarske posljedice raspada Jugoslavije treba razmatrati u povijesnom kontekstu tog vremena, prisjećajući se radikalnih sustavnih promjena koje su se događale krajem 1980-ih u istočnoj Europi. Nakon pada Berlinskog zida 1989. godine većina istočnoeuropskih zemalja uspostavila je višestranački demokratski sustav putem slobodnih izbora i upustila se u odvažne ekonomske i institucionalne reforme koje su se smatrale nužnima za prijelaz na tržišno gospodarstvo. U državama sljednicama Jugoslavije nekoliko specifičnih obilježja razlikovalo je prijelaz na tržišno gospodarstvo od sličnih procesa u drugim bivšim komunističkim državama.

Kao polazna točka može se uzeti činjenica da su države sljednice Jugoslavije naslijedile jedinstvene početne uvjete iz prethodnog gospodarskog sustava: samoupravljanje, decentraliziranu tržišno orijentiranu ekonomiju i privilegirane međunarodne odnose. Dobri početni uvjeti ukazivali su na to da će proces tranzicije uključivati plan reformi kraći nego u drugim zemljama istočne

Europe koje su imale manje reformirano i više centralizirano gospodarstvo te su, kao članice SEV-a, više trgovale međusobno nego sa zapadnim svijetom. Međutim, od 1991. godine nadalje, regiju su zadesile kontinuirane političke nestabilnosti zbog vojnih sukoba – u Sloveniji (1991.), Hrvatskoj (1991. — 1995.), Bosni i Hercegovini (1992. — 1995.), Saveznoj Republici (SR) Jugoslaviji (1998. — 1999.) i Makedoniji (2001.). Povrh toga, veliki dio regije bio je izoliran zbog međunarodnih sankcija nametnutih protiv SR Jugoslavije od 1992. do 1996. zbog njezina sudjelovanja u ratu u Bosni te od 1997. do 1998. zbog krize na Kosovu koja je 1999. dovela i do vojne intervencije NATO-a u trajanju od 11 tjedana. Ti politički događaji imali su mnoge izravne i neizravne posljedice za tranzicijski proces država sljednica bivše Jugoslavije, uvelike poništavajući institucionalne i međunarodne prednosti koje je Jugoslavija imala prije raspada.

Kada razmišljamo iz današnje perspektive, više od trideset godina kasnije, o troškovima i koristima raspada Jugoslavije, jasno je da je glavna korist bila politička. Države sljednice Jugoslavije dobile su političku neovisnost od bivše savezne države, stječući slobodu za provedbu politika u svim područjima u skladu s vlastitim nacionalnim interesima. U to vrijeme, ta glavna korist – politička neovisnost – smatrala se dovoljno važnom da opravda ekonomske troškove odvajanja od bivše savezne države jer je postojala nada da će se eventualni troškovi nadoknaditi budućim dobrobitima neovisnosti. U stvarnosti, očekivanja u vezi s koristima i troškovima političke suverenosti značajno su se razlikovala od stvarnih ishoda. Očekivane koristi ostvarene su kod većine država sljednica Jugoslavije sa značajnim zakašnjenjem, dok su troškovi bili mnogo veći, a njihovi su učinci trajali mnogo duže nego što se prvotno predviđalo.

Moguće je istaknuti četiri glavne skupine ekonomskih troškova uslijed raspada Jugoslavije: (1) opći troškovi raspada jugoslavenskog gospodarstva; (2) sporiji tempo tranzicije prema tržišnom gospodarstvu; (3) odgođeno pristupanje Europskoj uniji; (4) spor dugoročni gospodarski razvoj.

/ Opći troškovi raspada

Države sljednice Jugoslavije suočile su se s različitim negativnim učincima raspada jugoslavenskog gospodarstva koji proizlaze iz gubitka nekih prednosti veće ekonomske unije i privilegiranih međunarodnih odnosa Jugoslavije. Nakon raspada, države sljednice Jugoslavije izgubile su pristup relativno

velikom i zaštićenom unutarnjem tržištu s više od 22.000.000 potrošača. Raspad Jugoslavije okončao je carinsku uniju i zajedničku vanjsku trgovinsku politiku, a to su zamijenili novi carinski i trgovinski zakoni kojima su uvedene carine i druga trgovinska ograničenja za proizvode iz susjednih novoosnovanih država, što je rezultiralo značajnim smanjenjem obujma trgovine među državama sljednicama Jugoslavije. Vrlo snažni učinci smanjenja trgovine uslijed raspada Jugoslavije dobro se mogu ilustrirati na primjeru Slovenije jer je njezina ostvarena prodaja drugim jugoslavenskim republikama pala sa 6,7 milijardi dolara 1990. godine na 1,5 milijardi dolara 1992. (Damjan, 2004, str. 336). Raspad federacije prouzročio je i kraj jugoslavenske monetarne unije te gubitak zajedničke valute, zahtijevajući uspostavu nezavisne središnje banke, uvođenje nove nacionalne valute, odabir prikladnog režima deviznog tečaja i stvaranje deviznih pričuva od nule (u većini slučajeva). Nakon političke neovisnosti sve su suverene države morale uspostaviti mnoge potpuno nove institucije i temeljito reformirati one koje su naslijedile od Jugoslavije, što je zahtijevalo pripremu i usvajanje brojnih novih zakona. Zbog fragmentacije, manje ekonomske veličine, gubitka ekonomije razmjera i stalnosti političkog rizika u regiji, tijekom 1990-ih većina država sljednica Jugoslavije privukla je vrlo ograničena izravna strana ulaganja (Estrin i Uvalić, 2004).

Osim toga, države sljednice Jugoslavije praktički preko noći izgubile su i druge prednosti svoje bivše države, uključujući članstvo u međunarodnim financijskim institucijama (MMF, Svjetska banka) i privilegirane odnose s drugim međunarodnim organizacijama (Europska zajednica, Europska investicijska banka, OECD, Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OESS), Vijeće Europe) (Uvalić, 2010; Mrak, Rojec i Silva-Jauregui, ur., 2004). Ponovna uspostava političkih odnosa s državama u cijelom svijetu i brojnim međunarodnim organizacijama zahtijevala je znatne diplomatske napore te vrijeme. To je osobito vrijedilo za one države koje su bile politički izolirane tijekom 1990-ih, kao što je bio slučaj sa SR Jugoslavijom, koja je ponovno uspostavila odnose s većinom vanjskog svijeta tek krajem 2000. godine (Uvalić, 2010). Podjela vanjskog duga i jugoslavenskih deviznih pričuva, potrebnih za reguliranje članstva njezinih država sljednica u MMF-u i drugim međunarodnim financijskim institucijama, bila je dugotrajan i naporan proces. Podjela imovine Jugoslavije u inozemstvu (npr. zgrada veleposlanstava) još nije završena, nakon više od trideset godina od raspada federacije.

/ Sporiji tempo tranzicije prema tržišnom gospodarstvu

Raspad Jugoslavije također je bio glavni razlog, u većini država, sporijeg tempa tranzicije prema tržišnom gospodarstvu. Ekonomske reforme povezane s tranzicijom koje je pokrenula Savezna vlada u razdoblju od 1988. do 1990. godine prekinute su 1991. godine, dok se pripadajući zakonodavni okvir morao zamijeniti nacionalnim zakonima. Države sljednice Jugoslavije morale su ponovno pokrenuti gospodarske i institucionalne reforme na novim temeljima, u skladu sa svojim nacionalnim interesima, što je često zahtijevalo dugotrajne rasprave i konzultacije (također s inozemnim savjetnicima), kako bi se odabrala najbolja moguća rješenja. Naravno, ti su procesi odgodili tranzicijski proces. Tranzicija prema tržišnom gospodarstvu potom je u državama sljednicama Jugoslavije krenula u vrlo različitim smjerovima (Uvalić, 2020), ali rješenja koja su usvojena nisu uvijek bila pogodna za brzu provedbu reformi usmjerenih na tržište.

Većina država sljednica bivše Jugoslavije doživjela je dublji pad proizvodnje i znatno veću inflaciju od ostalih istočnoeuropskih zemalja jer su tranzicijsku recesiju pojačali raspad jugoslavenskog gospodarstva, vojni sukobi koji su ga pratili te specifični prioriteti država nakon stjecanja neovisnosti, poput ekspanzivnih monetarnih i fiskalnih politika potaknutih ratom (Uvalić, 2012). Makroekonomska stabilizacija – jednoznačenkasta stopa inflacije – relativno je brzo postignuta u Sloveniji, Hrvatskoj i Makedoniji (1995. – 1996.), ali u ostalim državama sljednicama pritisci inflacije trajno su smanjeni znatno kasnije – u SR Jugoslaviji tek 2001. godine, nakon svrgavanja Miloševićevog političkog režima. Države sljednice Jugoslavije zabilježile su mnogo veći kumulativni pad proizvodnje od većine drugih država u istočnoj Europi.

Zbog nepovoljnih uvjeta uzrokovanih političkom nestabilnošću, većina država bivše Jugoslavije odgodila je mnoge važne gospodarske reforme tranzicije prema tržišnom gospodarstvu. U nekoliko slučajeva politički su prioriteti imali prednost nad gospodarskim ciljevima tranzicije – u Bosni i Hercegovini sve do uspostave mira nakon 1996., a u SR Jugoslaviji to je trajalo cijelo desetljeće. Na području radikalnih reformi vlasništva, raspad države učinio je privatizaciju još složenijom (Uvalić, 1994, 1995). Novi zakoni o privatizaciji koje su usvojile države sljednice Jugoslavije obično su se temeljili na strožim uvjetima za prodaju dionica od prethodnog saveznog zakona, što je dodatno usporilo proces privatizacije. Nadalje, države sljednice Jugoslavije ponovno

su uvele državno vlasništvo, kategoriju vlasništva koja je pre mnogo godina bila zaboravljena u njihovoj bivšoj državi. Kako bi se olakšala privatizacija, novim zakonodavstvima o privatizaciji u većini država predviđala se početna renacionalizacija “društvenog vlasništva” (koje se smatralo nejasnim oblikom vlasništva) kroz stvaranje državnih fondova. To je također odgodilo privatizaciju jer su se u kasnijoj fazi pojavile poteškoće u prodaji državne imovine.

/ Odogđeno pristupanje Europskoj uniji

Glavno očekivanje većine država sljednica Jugoslavije bilo je da će relativno brzo postati članicama Europske unije (EU). To očekivanje temeljilo se na dobrim početnim uvjetima Jugoslavije koje su 1991. naslijedile sve njezine države sljednice. Glavne institucionalne značajke Jugoslavije (tržišno orijentiran sustav, samoupravljanje radnika, decentralizacija, dobri gospodarski odnosi sa zapadnim, s istočnim i nesvrstanim državama) omogućile su joj da se tada pozicionira ispred ostalih istočnoeuropskih zemalja. Osim toga, nakon što je uspostavila službene odnose s Europskom ekonomskom zajednicom (EEZ) 1967. godine, Jugoslavija je zaključila svoj prvi trgovinski sporazum 1970., kao i opći Sporazum o trgovinskoj i ekonomskoj suradnji 1980. godine, što je znatno olakšalo njezinu vanjskotrgovinsku orijentaciju prvenstveno prema državama EEZ-a/zapada. Godine 1989. postojalo je zajedničko i rašireno uvjerenje da bi Jugoslavija mogla biti prva zemlja iz istočne Europe koja će se pridružiti EEZ-u, što je stvorilo visoka očekivanja da bi stoga i njezine države sljednice mogle imati povlašten položaj u svojim budućim odnosima s Europskom unijom (Uvalić, 2023).

Međutim, u to vrijeme mnoge važne političke teme imale su prednost u europskoj agendi (raspad Sovjetskog Saveza, ponovno ujedinjenje Njemačke, Ugovor iz Maastrichta), što je odvlačilo pozornost europske zajednice od nestabilne situacije u Jugoslaviji (Woodward, 1995). Oprezan, pa čak i oklijevajući pristup Europske unije prema istočnoj Europi doveo je do formuliranja njezine politike proširenja tek 1993. godine, na sastanku Europskog vijeća u Kopenhagenu, kada su formulirani pristupni kriteriji. Slovenija je bila jedina država sljednica Jugoslavije koja je bila uključena u skupinu zemalja kojima je odmah ponuđena podrška Europske unije u vidu financijske pomoći, privilegiranog pristupa tržištima EU-a, Sporazuma o pridruživanju potpisanog 1996. godine i raznih drugih programa u drugoj polovici 1990-ih. Unatoč svim mjerama po-

držke, čak je i Slovenija morala čekati 13 godina nakon političke neovisnosti (do 2004.) da postane članicom EU-a (slično kao i države srednjoistočne Europe).

Politike Europske unije prema ostalim državama bivše Jugoslavije bile su različite, prije svega zbog raspada, vojnih sukoba u regiji i nastavljene političke nestabilnosti. Unatoč *ad hoc* mjerama podrške koje je Europska unija povremeno nudila većini balkanskih zemalja, posebno nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma u prosincu 1995. godine (humanitarna i financijska pomoć, autonomne trgovinske povlastice, nekoliko sporazuma o gospodarskoj suradnji), tek nakon završetka rata na Kosovu u lipnju 1999. godine objavljena je dugoročna strategija EU-a za zapadni Balkan, s pokretanjem Procesa stabilizacije i pridruživanja za države zapadnog Balkana (što uključuje sve države bivše Jugoslavije osim Slovenije, i Albaniju). Nova strategija za zapadni Balkan bila je slična onoj za države srednjoistočne Europe 1990-ih, ali se temeljila na strožim uvjetima jer su uvedene dvije dodatne skupine kriterija za procjenu napretka zemalja: regionalna suradnja i poštovanje svih međunarodnih obveza.

Kao posljedica toga, Hrvatska je na članstvo u Europskoj uniji morala čekati puno duže nego Slovenija, čak 22 godine od stjecanja neovisnosti. Iako je Hrvatska, odmah nakon Makedonije, potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (već 2001. godine), Europskoj se uniji pridružila tek 2013. Međutim, za ostale države sljednice bivše Jugoslavije proces pristupanja Europskoj uniji još se više odužio. Početkom 2024. godine, gotovo 33 godine nakon raspada Jugoslavije, većina država stekla je status zemalja kandidatkinja i pregovara o pristupanju Europskoj uniji (sve države osim Kosova), ali još uvijek je neizvjesno kada će čak i predvodnici u pregovorima (poput Crne Gore) postati članicama EU-a. Za većinu država sljednica Jugoslavije članstvo u Europskoj uniji ostaje dalek i neizvjestan cilj (Jović i Uvalić, 2023).

Ekonomske posljedice takve varijabilne dinamike ulaska u EU prilično su duboke. Države srednjoistočne Europe (uključujući Sloveniju) koje su se pridružile Europskoj uniji 2004. i 2007. godine imale su višestruke koristi od članstva, prije svega dobivajući značajna sredstva iz proračuna EU-a namijenjena za Zajedničku poljoprivrednu politiku te Kohezijsku politiku. Povećana gospodarska integracija država srednjoistočne Europe sa zapadnim državama članicama EU-a – kroz trgovinu, izravna strana ulaganja, saradnju financijskog i bankarskog sektora, poduzetničke mreže – značajno je poduprla gospodarski razvoj novih zemalja članica EU-a, kako prije tako i nakon njihova ulaska u EU. Te pogodnosti članstva u Europskoj uniji, uključujući značajne prijenose iz

proračuna EU-a nakon 2013. godine, također su znatno pomogle s gospodarskim oporavkom Hrvatske nakon svjetske gospodarske krize.

Za države sljednice Jugoslavije koje još nisu članice EU-a, proces gospodarske integracije s gospodarstvom EU-a mnogo je sporiji. Većina država pojačala je svoje gospodarske odnose s EU-om tek nakon 2000. godine, zahvaljujući novoj strategiji EU-a za regiju. Iako je danas EU postala najvažniji gospodarski partner većine država zapadnog Balkana, zahvaljujući povećanoj trgovini, izravnim stranim ulaganjima, financijskoj i bankarskoj integraciji, proces gospodarskog razvoja, sustizanja i konvergencije s EU-om spor je. To je posljednji negativni učinak raspada Jugoslavije na koji ćemo se sada osvrnuti.

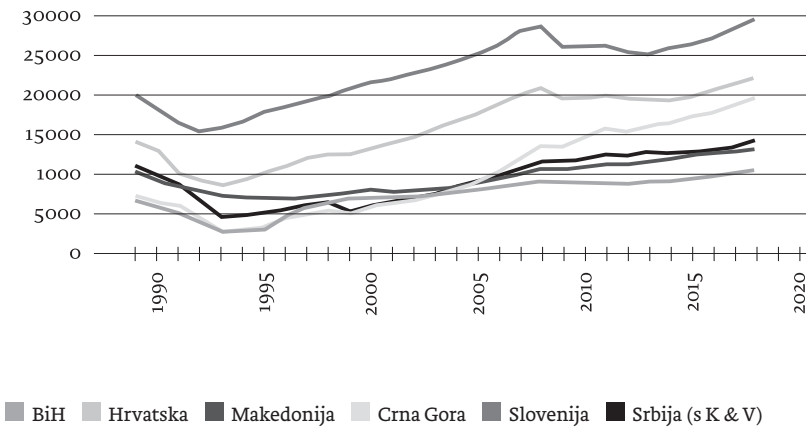
/ Spor gospodarski razvoj

Vjerojatno najdugotrajniji učinak raspada Jugoslavije za većinu njezinih država sljednica bio je spor napredak gospodarskog razvoja. Tijekom prvog desetljeća, izuzetna politička i ekonomska nestabilnost rezultirala je dubokim i višegodišnjim recesijama u većini država, pa se devedesete često nazivaju “izgubljenim desetljećem”. Nakon 2000. godine, postupna integracija zapadnog Balkana s EU-om i globalnim gospodarstvom nedvojbeno je pomogla gospodarskom oporavku, ali je isto tako povećala ranjivost njihovih gospodarstava na vanjske šokove, uključujući višestruke krize u Europskoj uniji od 2008. godine nadalje. Posljedično, gospodarski rast većine država tijekom proteklih 15 godina (2008. — 2023.) bio je razočaravajući. Budući da je tijekom protekla tri desetljeća jedino razdoblje brzog gospodarskog rasta bilo od 2001. do 2008. godine, većina država bivše Jugoslavije nije zabilježila povoljan rast.

Nažalost, nemamo raspoloživu komparativnu statistiku koja bi mogla pružiti potpuno točnu procjenu dugoročnog razvoja svih država sljednica bivše Jugoslavije, iz različitih razloga. Prvo, postoje samo procjene rasta BDP-a tijekom ratnih uvjeta, primjerice, u Bosni i Hercegovini tijekom razdoblja od 1992. do 1995. godine. Drugo, statistički podaci o broju stanovnika država na području bivše Jugoslavije neprekidno su se mijenjali zbog kontinuirane emigracije i poteškoća u organiziranju pouzdanih popisa stanovništva u nekim državama. Treće, regija se dodatno raspala u međuvremenu – Crna Gora i Srbija razdvojile su se 2006. godine, a Kosovo je jednostrano proglasilo neovisnost od Srbije 2008. godine – pa je u glavnim međunarodnim statističkim izvorima (MMF, Svjetska banka) statistika

za neke države dostupna samo od razdoblja kada su one postale neovisne. Promjena imena i teritorija država također čini dugoročne usporedbe statističkih pokazatelja između država prilično kompliciranim, ako ne i nemogućim. Stoga je komparativna statistika tijekom posljednjih 30 godina o glavnom pokazatelju gospodarskog razvoja – BDP-u po glavi stanovnika – neizbježno približna.

Slika 2. Stvarni BDP po glavi stanovnika jugoslavenskih republika/država sljednica (u američkim dolarima iz 2011.), 1989. — 2018. / izvor: Autoričina razrada na osnovu baze podataka Projekta Maddison (2020.). Najnoviji dostupni statistički podaci su za 2018. godinu.

Jedan izvor statistike o BDP-u po glavi stanovnika jugoslavenskih republika i njihovih država sljednica nalazi se u Maddisonovoj bazi podataka prema procjenama Branka Milanovića (vidi Sliku 2). Ti statistički podaci sugeriraju da je Slovenija prva država koja je 1998. premašila svoju razinu BDP-a po glavi stanovnika iz 1989. (prije tranzicije), a zatim su to učinile Bosna i Hercegovina (1999.), Hrvatska (2002.), Crna Gora (2003.), Sjeverna Makedonija (2008.) i Srbija (2008.)⁶. Zanimljivo je da su se velike gospodarske razlike među jugoslavenskim republikama koje su postojale 1989. godine uglavnom zadržale,

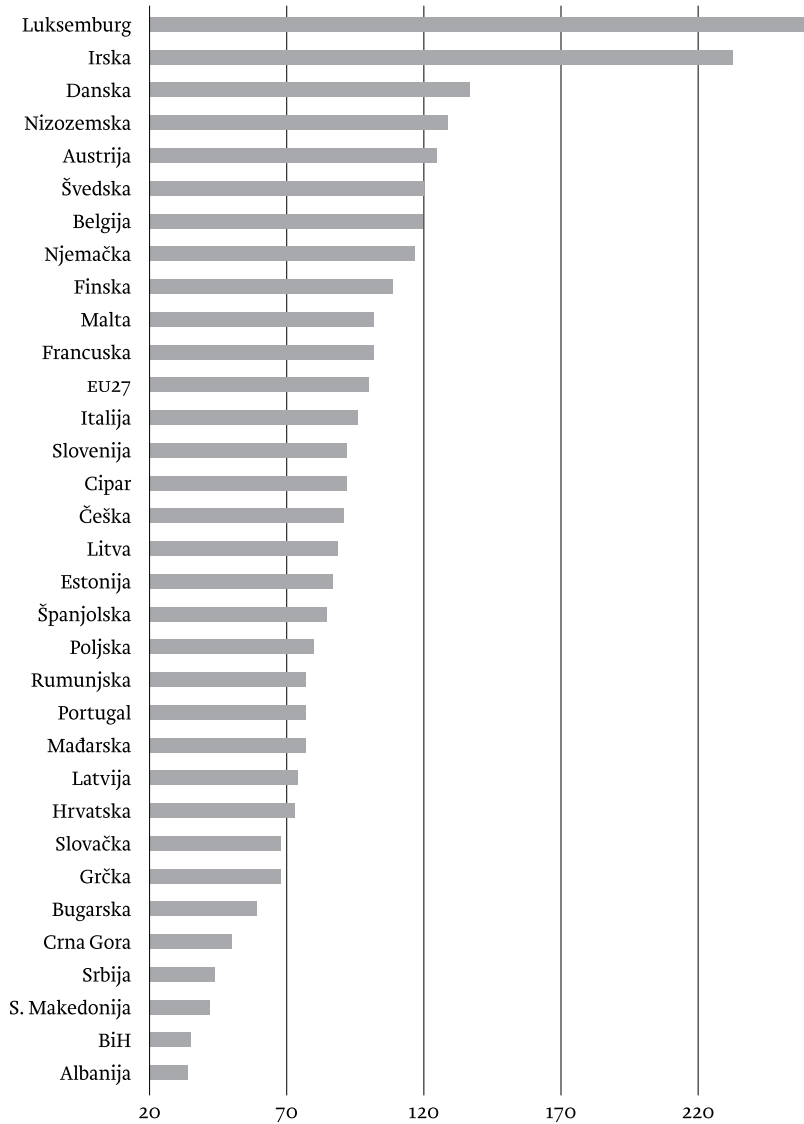
6 Ove statističke podatke ne treba miješati s onima koje objavljuje Europska banka za obnovu i razvoj (EBRD) o procijenjenom stupnju stvarnog BDP-a, pri čemu se 1989. godina uzima kao početna točka (1989 = 100). EBRD već godinama izvještava o procijenjenom stupnju stvarnog BDP-a, koji se računa kao postotna promjena stvarnog BDP-a u odnosu na prethodnu godinu, pri čemu se 1989. godina koristi kao osnova (1989 = 100), jednaka za sve države u tranziciji.

uz jednu iznimku. Otkako je postala neovisna država, Crna Gora približava se razvijenijim državama (Sloveniji i Hrvatskoj) te je tako postala treća najrazvijenija država u regiji (prema indikatoru BDP po glavi stanovnika).

Dodatne zaključke moguće je izvesti usporedbom trenutnog BDP-a po glavi stanovnika država sljednica bivše Jugoslavije s prosječnim vrijednostima 27 država članica EU-a (EU27) prema standardima kupovne moći (vidi Sliku 3). Slovenija se nosi izuzetno dobro ne samo u usporedbi s drugim državama sljednicama bivše Jugoslavije već i s novim državama članicama iz srednjoistočne Europe, jer je 2022. godine bila na 92% prosječnog BDP-a po glavi stanovnika EU27, ispred svih ostalih država srednjoistočne Europe. Hrvatska je doživjela znatno sporiju konvergenciju s razinama dohotka EU-a jer je 2022. godine dosegla 73% prosječnog BDP-a po glavi stanovnika EU27, što je čini četvrtom najmanje razvijenom državom članicom EU-a (slijede je samo Slovačka, Grčka i Bugarska). Međutim, konvergencijska razina svih ostalih država bivše Jugoslavije u odnosu na EU daleko je manje zadovoljavajuća. Godine 2022., Crna Gora bila je na 50%, Srbija na 44%, Sjeverna Makedonija na 42%, a Bosna i Hercegovina na 35%, dok je Kosovo vjerojatno na oko 25% prosječnog BDP-a po glavi stanovnika EU27 (Eurostat za Kosovo nema službene podatke). Stoga je sustizanje s razvijenijim dijelovima Europe zasad izuzetno spor proces za većinu država bivše Jugoslavije.

Prema nedavnoj analizi dugoročnog rasta i konvergencije država sljednica bivše Jugoslavije autora Bićanić i sur. (2021.), nijedna od država nikada nije imala epizode dostatno visokog rasta koje bi bile dovoljno dugotrajne da bi one doživjele "moderni gospodarski rast". Transformacija koja je započela 1990-ih još uvijek nije dovela do trajnog ubrzanja rasta i konvergencije s europskom jezgrom pa je, s gledišta rasta, promjena režima bila razočaranje. Rezultati sugeriraju da to vrijedi i za najrazvijeniju državu sljednicu, Sloveniju, koja se često smatra iznimkom i netipičnom po statističkoj vrijednosti (Bićanić i sur., 2021, str. 28).

Slika 3. BDP po glavi stanovnika u Europskoj uniji i državama sljednicama Jugoslavije, 2022. (prema standardima kupovne moći), EU27 = 100 / izvor: Autoričina razrada na osnovu Eurostatovih internetskih statističkih podataka (lipanj 2023. godine).

/ Zaključne napomene

Ekonomska teorija daje naslutiti neke od nužnih uvjeta koji trebaju biti ispunjeni da bi države stvorile ekonomsku, monetarnu i valutnu uniju. Prednosti su vjerojatno veće od troškova ako su države koje tvore uniju gospodarski integrirane: ako imaju visok udio trgovine unutar regije, sličnost u strukturama proizvodnje, veliku mobilnost faktora proizvodnje i zajedničke ekonomske politike u različitim područjima.

Ne čini se da je Jugoslavija bila “optimalna” ekonomska, monetarna i valutna unija ako uzmemo u obzir relativno visoko usmjeravanje republika na lokalna tržišta, znatno nesavršena tržišta faktora proizvodnje (vrlo niska mobilnost rada i kapitala) i neusklađene ekonomske politike njezinih republika i pokrajina u različitim područjima politika. Međutim, kao što smo vidjeli ranije, jugoslavenske republike imale su relativno visok udio trgovine unutar zemlje u BDP-u jer su više trgovale međusobno nego sa stranim partnerima. To ukazuje i na to da je barem jedan od glavnih uvjeta za stvaranje gospodarske unije bio ispunjen. Trgovinske i druge veze na jugoslavenskom unutarnjem tržištu bile su utemeljene na zajedničkim interesima i međusobnoj ovisnosti republika i pokrajina. Istovremeno, regionalne politike namijenjene ubrzanju razvoja manje razvijenih regija nisu dovele do konvergencije dohodaka jer su se regionalne razlike zapravo povećavale tijekom 45 godina jugoslavenske povijesti.

Međutim, povećanje razlika u dohotku ne bi nužno dovelo do raspada Jugoslavije (Uvalić, 1993). Postoji mnogo država koje nisu uspjele značajno smanjiti podjelu na relaciji sjever — jug, a ipak se nisu raspale zbog regionalnih nejednakosti – najbolji je primjer toga vjerojatno Italija. U Jugoslaviji su primarni uzrok raspada bili politički sukobi, a ne namjerna ekonomska politika koja je promicala veću samodostatnost i autarkiju. Ponovno buđenje nacionalističkih osjećaja potaknuto je kratkovidnošću političkih lidera koji su vjerovali da se ključni nacionalni ciljevi mogu uspješnije ostvariti kroz raspad jugoslavenske federacije.

Jugoslavensko iskustvo primjer je toga kako troškovi raspada većih političkih i gospodarskih entiteta mogu biti izuzetno visoki i nepredvidivi. Iako je većina bivših jugoslavenskih republika očekivala da će državna suverenost olakšati ostvarivanje važnih političkih ciljeva, omogućiti bržu provedbu refor-

mi povezanih s tranzicijom, osigurati raniji ulazak u Europsku uniju i ubrzati gospodarski razvoj, ti su ciljevi u većini slučajeva ostvareni samo djelomično ili sa značajnim zakašnjenjem.

Glavna korist raspada Jugoslavije za njezine države sljednice – politička neovisnost – dovela je do relativno brzog međunarodnog priznavanja pet suverenih država krajem 1991. ili početkom 1992. godine: Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Savezne Republike Jugoslavije, Makedonije i Slovenije. Međutim, Crna Gora postala je potpuno neovisna država tek 2006. godine, nakon referenduma o neovisnosti i odvajanja od Srbije. Kosovo je jednostrano proglasilo neovisnost od Srbije 2008. godine, ali još uvijek čeka službeno priznanje od oko 40% članica UN-a. Nadalje, Bosna i Hercegovina te Kosovo često se smatraju kvaziprotektoratima: imaju ograničenu slobodu provođenja politika u skladu s nacionalnim interesima svojih država zbog nastavka međunarodne politike “nadzirane neovisnosti” (Woodward, 2017, str. 90). U Bosni i Hercegovini uspostavljeni sustav nakon Daytonskog sporazuma nije doveo do stabilne demokratske vladavine, već do “izazovne ovisnosti o međunarodnoj zajednici” (Merđžanović, 2015, str. 5). Susan Woodward daje procjenu iz koje se puno može zaključiti: “... vanjski akteri koji interveniraju u državama koje opisuju propalim, krhkim ili pogođenim sukobima usmjereni su na postizanje mandata i ciljeva svojih organizacija; unatoč njihovoj retorici, ne teže izgradnji države” (Woodward, 2017, str. 218). Sjeverna Makedonija, nakon političke neovisnosti, neprekidno je kažnjavana neopravdanim politikama međunarodno jačih država (prvotno Grčke, a danas Bugarske) i općom regionalnom nestabilnošću. Politička neovisnost Savezne Republike Jugoslavije nije osigurala ispunjenje prvotnih težnji Srbije za ujedinjenjem svih Srba u jednu nacionalnu državu, već je, naprotiv, dovela do gubitka dijelova teritorija i daljnje raspršenosti njezinih srpskih sunarodnjaka. Stoga je čak i glavnu korist raspada Jugoslavije – političku suverenost – većina država sljednica (uz Sloveniju kao možda jedinu iznimku) postigla sa zakašnjenjem, samo djelomično ili uz visoke troškove.

Što se tiče gospodarskih troškova, osim neposrednih negativnih učinaka raspada relativno velike ekonomske, monetarne i carinske unije, mnoge reforme povezane s tranzicijom odgođene su ili odložene zbog raspada Jugoslavije. Samo su Slovenija i Hrvatska uspjele postati članicama Europske unije (ali mnogo godina nakon neovisnosti), dok moguća godina službenog članstva ostalih država u Europskoj uniji ostaje neizvjesna. Rezultati u pogledu gospodarskog razvoja vjerojatno su najveće razočaranje jer su države sljednice

bivše Jugoslavije koje nisu članice Europske unije danas među najsiriomašnjim državama u Europi. Gospodarski troškovi bili su izuzetno visoki za većinu država sljednica bivše Jugoslavije i samo su marginalno kompenzirani glavnim političkim ciljevima ostvarenim kroz političku neovisnost.

Preveo s engleskoga: Marko Theodore Mravunac

/ Literatura

Bartlett, Will (1990). "Regional crisis in Yugoslavia". Paper prepared for the CLES Annual Conference, Dundee, November 16—17, 1990.

Bartlett, William (2003). *Croatia. Between Europe and the Balkans*, London and New York, Routledge.

Bićanić, Ivo (2021). "Break points and convergence in Western Balkan economies in 1952 — 2013", *Monthly Report 2021/06*, pp. 21—29.

Dallago, Bruno and Uvalić, Milica (1998). "The Distributive Consequences of Nationalism: The Case of Former Yugoslavia", *Euro-pe-Asia Studies*, vol. 50, no. 1, pp. 71—90.

Damjan, Jože (2004). "Reentering the markets of former Yugoslavia", Chapter 20 in Mrak, Mojmir, Rojec, Matija, and Silva-Jauregui, Carlos (eds.) (2004), *From Yugoslavia to the European Union*, Washington D.C., The World Bank. pp. 334—349.

Dimitrijević, Vojin (1994). "The 1974 Constitution as a Factor in the Collapse of Yugoslavia or as a Sign of Decaying Totalitarianism", EUI Working Paper, Robert Schuman Centre No. 94/9, European University Institute, Florence.

Estrin, Saul and Uvalić, Milica (2014). "FDI into transition economies: Are the Balkans different?" *The Economics of Transition*, Vol. 22 (2), pp. 281—312.

Jović, Dejan (2009). *Yugoslavia. A State that Withered Away*, Purdue University Press.

Jović, Dejan (2023). *Uvod u Jugoslaviju*, Zaprešić, Fraktura i SKD Prosvjeta.

Jović, Dejan i Uvalić, Milica (2023). "Bridging the perceptions-based gap between the EU and the Western Balkans", in Milica Uvalić (ed.), *Integrating the Western Balkans into the European Union. Overcoming Mutual Misperceptions*, Palgrave Macmillan, Cham, Springer Nature, 2023, pp. 415—433.

Kraft, Evan (2000). "Independence and macroeconomic stabilization in ex-Yugoslav and Former Soviet Republics", *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 1502, University of Pittsburg.

Merdžanović, Adis (2015). *Democracy by Decree. Prospects and Limits of Imposed Consociational Democracy in Bosnia and Herzegovina*, Stuttgart, ibidem-Verlag.

- Milanović, Branko (1987). "Patterns of regional growth in Yugoslavia, 1952 — 1983", *Journal of Development Economics*, 25: 1—19.
- Mrak, Mojmir, Rojec, Matija, and Silva-Jauregui, Carlos (eds.) (2004). *From Yugoslavia to the European Union*, Washington D.C., The World Bank.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (1992). *Regional disparities and developments in the republics of Yugoslavia*, Paris, OECD.
- Savezni zavod za statistiku (1986). *Jugoslavija, 1945 — 1985. Statistički prikaz*. Beograd, Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku (1992). *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991*, Beograd, Savezni zavod za statistiku Jugoslavije.
- Uvalić, Milica (1983). "Il problema del mercato unitario jugoslavo", *Est-Ovest*, vol. XIV, no. 4, 1983, pp. 7—43.
- Uvalić, Milica (1992). *Investment and Property Rights in Yugoslavia – The Long Transition to a Market Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992. Reprinted in paperback, CUP, 2009.
- Uvalić, Milica (1993). "The Disintegration of Yugoslavia: Its Costs and Benefits", *Communist Economies & Economic Transformation*, vol. 5, no. 3, 1993, pp. 273—293.
- Uvalić, Milica (1994). "Privatization in Disintegrating East European States: The Case of Former Yugoslavia", EUI Working Paper RSC no. 94/11, European University Institute, Florence.
- Uvalić, Milica (1995). "Nationalism and economic policy in the former Yugoslavia", *Most*, vol. 5, pp. 37—52.
- Uvalić, Milica (2010). *Serbia's Transition – Towards a Better Future*, Basingstoke, Palgrave Macmillan and New York, St. Martin's Press. Expanded edition in Serbian: *Tranzicija u Srbiji – Ka boljoj budućnosti*, Belgrade: Zavod za udžbenike, 2012.
- Uvalić, Milica (2012). "Transition in Southeast Europe: Understanding Economic Development and Institutional Change", in Gérard Roland (ed.), (2012), *Economies in Transition. The Long-Run View*, Palgrave Macmillan, pp. 364—399.
- Uvalić, Milica (2020). "What happened to the Yugoslav economic model?", in Anastasakis, O., Bennett, A., Madden, D. and Merdžanović, A. (eds.), *The Legacy of Yugoslavia. Politics, Economics and Society in the Modern Balkans*, London and New York: IB Tauris, pp. 169—190.
- Uvalić, Milica (2023). "The perceptions of European Union – Western Balkan Integration Prospects: Introduction and Overview", Chapter 1 in Milica Uvalić (ed.), *Integrating the Western Balkans into the European Union. Overcoming Mutual Misperceptions*, Palgrave Macmillan, Cham, Springer Nature, 2023, pp. 1—24.
- Woodward, Susan L. (1995). *The Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution After the Cold War*, Washington DC, The Brookings Institution.
- Woodward, Susan L. (2017). *The Ideology of Failed States. Why Intervention Fails*, Cambridge, Cambridge University Press.

MILICA UVALIĆ
**Economic nationalism in Yugoslavia:
Reflections on its impact 30 years later**

The paper analyses the contribution of economic factors to the break-up of the Yugoslav federation, particularly the role of “economic nationalism”. Despite policies of the federal government to ensure income redistribution in order to accelerate economic development of the less developed parts of the country, the gap in GDP per capita between the more and the less developed republics and regions increased through the decades. Institutional reforms, especially those in the 1970s, have contributed to the strengthening of economic nationalism in Yugoslavia, to the fragmentation of the Yugoslav market and to tendencies of closing up within republican borders. Economic problems after 1980 – negative GDP growth rates, high inflation, drop in real wages, increase in unemployment, shortages of goods – directly contributed to the rising dissatisfaction of the population. The topic of “exploitation” – unfavourable economic position of the single republics/regions in the Yugoslav federation – gained importance, additionally strengthening nationalistic sentiment and contributing to Yugoslavia’s break-up. Nevertheless, the causes of Yugoslavia’s break-up are to be sought primarily in the political frictions and the impossibility of finding a compromise solution on how to reform the Yugoslav federation. After the break-up, for most successor states of Yugoslavia, the economic costs have been much higher than initially anticipated and are likely not to have been fully compensated by expected benefits. During the post-1991 period, the successor states of Yugoslavia incurred a series of negative direct and indirect consequences of disintegration: the loss of a large protected market, of the monetary, customs and economic union, and of institutional and international advantages of the Yugoslav economy; the postponement of many transition-related economic reforms; delayed entry into the European Union; and slow long-term economic development.

KEYWORDS: Economic nationalism; Fragmentation of integrated market; Crisis and Disintegration of Yugoslavia; Slow economic development.